רק פעם אחת שלום־עליכם

62 שנה למותו של שלום־עליכם

איציק מאנגר

א

ביום באמצעו של חודש מאי, בשנת 1916, מת הוא בעיר ניו־יורק, זו היורה הרותחת של אר־צות־הברית.

בכך שהיה "סופר ידוע" אפשר היה להיווכח לפי לווייתו. מספרים שהיתה זו אחת הלוויות הגדולות שראתה ניו־יורק מעודה.

המוני העם עברו על פני ארונו בראשים מורכנים, ורגע לפני שסגרו את הארון לנצח, העמיק האבל הקולקטיבי להתבונן באלפי עיניו, בפניו הצהובים כשעווה של האמן המת. הוא רצה כביכול לקבוע בזכרונו את הפנים הללו, אשר הנה־הנה יימסרו לרשותם של התולעים והטיט.

אני זוכר:

יום אביב, שריחו עוזרד, לילך פורח וניצני דובדבן.

ביאסי, בירת מולדאביה, בירת התיאטרון היהודי.

נער חיוור בן חמש־עשרה, לפני חלון־הראווה של מוכר־ספרים יהודי, בלב־ליבה של חצר בית־הספר.

מעיני הנער מטפטפות דמעות.

בחלון תלוי עתון "העתיד היהודי האמיתי".

עמודו הראשון במסגרת שחורה. כותרתו באותיות־קידוש־לבנה:

"מת שלום־עליכם; מת הצחוק היהודי".

אותו נער בן חמש־עשרה אף לא חלם אז שהוא ישתייך בעתיד לספרות יידיש, ונוכחותו של שלום־עליכם בספרות זו, תמלאו תמיד גאווה ויראה.

גאווה — כי היחיד־והמיוחד הזה, הנפלא, שלנו הוא.

יראה ורפיון־ידיים, כי איך אפשר עוד לכתוב, לאחר שלום־עליכם.

בלב חולם רץ הנער הביתה, לבשר לאביו החייט, את הבשורה העצובה.

אביו היה — מאז הוא זוכרו — מעריץ גדול של שלום־עליכם. יתרה מזאת, אפולוגט נלהב שלו.

הוא עבר בעצמו, באופן פרימיטיבי, כל אותו קו, המוביל משמ"ר אל שלום־עליכם.

ואפולוגט פשוט־עם זה של שלום־עליכם (אחד מני אין־ספור אלמונים) היה הרי הראשון, שגילה לנער הרגיש את פלא־שלום־עליכם.

קורא פשוט זה מצא גם את הנוסחה הביקורתית הנכונה, אשר הביקורת היידית וכותב שורות אלה הגיעו אליה רק לאחר ים של דרכי־ביקורת עקלקלות.

"רק פעם אחת שלום־עליכם".

בהכרת חד־פעמיותה של תופעת שלום־עליכם, נפתחת הדרך להבנתו.

לו הגיעה הביקורת היידית באותם ימים להכרה זו, היתה חוסכת לעצמה פרשנויות מסולפות רבות, וממילא מסקנות שעזרו יותר לאי־הבנה סביב שלום־עליכם, מאשר הכרת הדמות המיוחדת הזאת וערכיה האמנותיים.

כל דמות חד־פעמית כזאת נושאת בתוכה את הקריטריונים העוזרים להבנתה.

כל הקריטריונים החיצוניים, הנקטים לגבי תופעה כזאת, שייכים בהכרח ובאופן פטאלי להארה מסולפת.

בשל קריטריונים אסתטיים חיצוניים, שמחוץ לתופעת־שקספיר, לא הבין לאשורה המשכיל הצרפתי עתיר־הרוח וולטר, את חד־פעמיותו הנשגבה של שקספיר.

מאי־הבנה ועד ניאוץ, המהלך קטן, — ממש כפסע.

לכן היה וולטר ממנאצי שקספיר ולא ממוקיריו.

ואין זו פליאה, וכמעט מובן מאליו, שמשכילינו הביתיים היו ממנאציו של שלום־עליכם.

לפי המתודות החיצוניות שבהן נקטו, הם עזרו, לא, — הם עצמם היו נושאי־הדגל של האינטרפרטאציה המסולפת של הגניוס השלום־עליכמי.

ואחת היא אם טיפוס זה של משכיל, שמו היה אליעזר שטיינמן, א. ווייטער, צבי הירשקאן או אחרים.

רפלקס משכילי־טיפוסי היתה אמירתו של פרץ מרקיש (כבר בעת ההערכה־מחדש), כאשר, בהצביעו על אלמנטים שלום־עליכמיים בסיפורי א.מ. פוקס, המשיך בדהרה:

"בוודאי שא.מ. פוקס מוצאו בשלום־עליכם, אך ללא משקפיים ובלי הזקנקן המחודד". את כל המתודות והפרשנויות האינטליגנטיות־משכיליות הללו, דחה בפשטות וביסודיות יהודי של כל השנה, כאשר התבטא:

"רק פעם אחת שלום־עליכם".

ב

רק פעם אחת שלום־עליכם.

ודאי, רק שלום־עליכם אחד, כי בו הופגן הגילגול של אותו צחוק נצחי, הפוקד עם רק פעם ביובל.

אצל הספרדים התגלה צחוק זה בדמותו של סרוואנטס. אצל הצרפתים — בדמותו של רבלה, ואצל האנגלים — בדמותו של דיקנס.

רק פעם אחת שלום־עליכם, כי דמויות כאלה כשלום־עליכם אינם בבחינת מקצבים והברקות גאוניים־אפיזודיים, שבכל ספרות, גדולה כקטנה.

דמויות כאלה כמו שלום־עליכם הם זיקוק במשך דורות של העוויות, צער, חכמה ועקשנות.

רק שלום־עליכם אחד, כי הוא היה הביטוי האמנותי האינ־טימי של היהודים, שעם היותו מושרש בעומקם של ייחודים פולקלוריסטיים, יש בו הכוח הבלתי־רגיל, להתעלות אל האוניברסאלי.

רק שלום־עליכם אחד, כי באופן חדפעמי מצליחה סינתזה כזאת של גורל עם הומור של עיקר דרמאטי, המתאזן בדמעה צוחקת.

שני אלמנטים מוזרים כאלה, אשר אצל שקספיר הם רצו במקביל, ורק ביצירות ספורות שלו הם הביטו זה בזה בעיניים, בשגב וזרות.

ש. ניגר, שחיפש בזמנו את כתב־הייחוס הספרותי של שלום־עליכם, העלה בחפירותיו בשנינות את "הנטיה ה־מנדלי־שמ"רית" שנאבקו בתוך שלום־עליכם.

רק בשנים האחרונות הוא תפס את האוניברסאלי שבטוביה החולב.

סוף סוף!

לחוש ולמצוא את השייכות של הייחודי אל האוניברסאלי בתוך יצירה, הרי זו התכונה העיקרית של כל ביקורת. רק בקנה־מידה זה יכולה היא להגיע אל ערכה או חוסר־ערכה של יצירה זו או אחרת.

ושלום־עליכם הרי היה הדמות הייחודית ביותר שאנחנו היהודים נתנו לספרות העולם.

ג

יודע אני שבמאמר הכתוב בחפזון, אי־אפשר למצות אוניקום ייחודי כזה כמו שלום־עליכם.

יש רק דרך אחת — דרך ההצבעה.

לשרטט רק תרשים של ביקורת. או מוטב לומר, כמה הנחות־יסוד, שעשויות להתאמת רק במונוגראפיה נרחבת יותר.

קודם־כל, המומנטים האוניברסאליים.

כמו למשל:

האיובי בטוביה החולב.

הדון־קישוטי במנחם־מנדל.

המפיסטופלי בחייט המכושף.

האודיסאיי במוטל בן פסי החזן.

החלמאי בסיפורי כתריאליבקה.

וכן הלאה, וכן הלאה...

ד

הדמוני־מניאקי בגיבוריו של שלום־עליכם:

הדיבוק המתעתע, המשליך את מנחם־מנדל מסיטואציה גרוטסקית־דרמאטית אחת אל משניה.

מונומאניית הקללות של שיינה־שיינדל, הזורקת אור גרוטסקי, שנופל על חייה העלובים והמעונים.

סיפור משם

פרק מתוך רומאן בכתובים

קלמן סגל

ב אותו ערב חשוך, באותו לילה אפל הייתי שכוב על רצפת האבן ובכיתי. רגשות כה עזים תקפוני, כה גברו רחמי על עצמי. בתא שררה צפיפות, היו בו קרוב לשמונים איש. אני הגעתי האחרון, לפיכך היה מקומי ממש על יד ה"פאראשה". זו היתה חבית עץ גבוהה, וכאשר אחד האנשים רצה לעשות את צרכיו, היה חייב לטפס בסולם קטן. את ה"פאראשה" היו מוציאים מהתא פעם אחת ביום. כשהיתה מלאה, היתה תכולתה עולה על גרותיה ונשפכת עלי. להתרחק ממנה לא יכולתי, לא היה לאן להתרחק, כולנו שכבנו דחוסים כדגים מלוחים בחבית. כאשר הצלעות כאבו כבר משכיבה על צד אחד, ואחר מאתנו רצה להסתובב מן הצד השמאלי לימני, או מהימני לשמאלי, היו חייבים להסתובב גם כל האחרים, כה רבה היתה הצפיפות.

היתה לנו חברה מעניינת ומגוונת. רוצחים אחדים, ואולי היו רק חשודים ברצח, אוכל־ארם מקורי אחר: מוז"יק זקן ובאורח בלתי תלוי בפשעו — חביב, מן הטייגה הסיבירית, שם רצח שוטר והכין ממנו נקניקיות; בדיוק באותו זמן התקיימה חגיגה משפחתית אצל המוז"יק, שתו איפוא "סאמוגון" * וקינחו בשוטר, אבל, כפי שסיפר לנו הזקן — הוא לא היה טעים, הוא היה צמיג. וכי איך יכול כבר שוטר להיות טעים? אוכל־האדם הזקן ידע כבר את פסק־דינו: הוא נידון להוצאה להורג ביריה, אבל הוא היה שקט ולא פחד.

ישב בתאנו גם פולני שהתבולל בקרב הרוסים, חבר כת ה"ראסקולניקים". הוא לא דיבר עם איש ולחש בלי הרף את תפילותיו. הוא נדון לחמש־עשרה שנים בעוון תעמולה דתית והסתה נגד השלטון הסובייטי.

על הנכבדים נמנה גם זקן הדור־פנים מלטביה. בעבר השתייך לעוזריו הקרובים של לנין ודזרז'ינסקי, חיסל את הבורגנות הלטבית, ובעיקר את הבארונים ובעלי האחוזות הגדולים. מזה שנים רבות ישב בבית־הסוהר. הוא היה "פרוגרסיסט", כלומר, כאשר עמד כבר לסיים את ריצוי עונשו, הוסיפו לו פסק־דין חדש. הוא היה אדם משכיל, את היצירות התיאורטיות של המארקסיזם הכיר בעל פה, כפי שיורע, להבדיל, רב את ה"שולחן־ערוך". הוא ידע לספר בצורה מעניינת על הרבה מחנות ריכוז סובייטיים, שבהם נזדמן לו לשבת, וגם על בתי־הכלא הצאריים, כי גם בהם ישב בשנות נעוריו. הוא היה נרגש, בשעה שהזכיר את כיכרות הלחם הגדולות, שהיו מונחות אז על השולחן בכלא, המרק לארוחת־הצהריים היה סמיך וצפו בו נתחי בשר גדולים. האסירים יכלו לאכול לשבעם וכאוות נפשם — טוב היה בבתי־הכלא הצאריים...

והיה בינינו גם רב זקן מגליציה, ישיש בעל זקן ארוך, צנוע ושתקן — גם הוא אויב העם. גם הוא לא ישן באותו לילה בו שכבתי על יד ה"פאראשה" ובכיתי. שמעתי את לחשו, ייתכן שאמר פרקי תהילים, ואולי התפלל.

אסירים אחרים החלו כבר לנמנם, כי השעה היתה כבר מאוחרת. כולם הספיקו כבר לסיים את טקסם היומי של פילוי כינים לאורה הצהוב של העששית — דבר זה היו עושים לפני השינה; הכינים אצלנו היו גדולות כדרקו־נים והן היו בעלות צבעים שונים ומשונים: בכותונת השחורה היו שחורות כפחם, בתחתונים החומים היו ירוקות, בגרביים האדומים היו אדומות כפרחי פרג.

באותו לילה, כאשר נרדמתי סוף סוף, פתח הסוהר פתאום את הדלת וקרא את שמי. בתחושות רעות זינקתי ויצאתי לפרוזדור, אך הפעם היה הסוהר אדיב ועל פניו הופיע חיוך ידידותי. נדמה לי, ששאל ממישהו אחר את פניו, כי היו שונים מתמיד. הוא טרק את הדלת אחריו ואמר שאני חפשי. חפשי? שאלתי בחשדנות? והוא אישר זאת שנית: חפשי לגמרי.

לא היה לי אמון רב אליו. חשדתי, שעומדים לשטות בי. אני נמצא כאן חודשים כה רבים ועדיין לא קרה, שמישהו יוצא לחופשי. ועוד יותר חשוד נראה בעיני הדבר שאמר: חופשי לגמרי. חופש גמור קיים כאשר מובילים כאן למרתף ומכבדים במנת עופרת — יש לך כבר אז חופש גמור, אלא שחייך אינם עוד חיים.

הוא הובילני עד היציאה, פתח לפני דלת אחת, אחר־כך את השניה, יצאנו לחצר והלכנו לעבר שער הברזל הגדול, ועכשיו כמעט שכבר האמנתי, שמובילים אותי לחופש, אלא שלא הייתי עדיין בטוח לגמרי. שוב חששתי: ברגע האחרון עוד עלול לקפוץ איזה ביש־מזל, שיצווה עלי לחזור שוב לתא. חייל על יד השער הוציא כבר את המפתח הגדול — התחיל כבר לפתוח, ואני חשבתי שרק צעדים אחדים מפרידים ביני לבין החופש וכאשר אמצא כבר מן העבר השני של החומה הגבוהה, אהיה כבר חופשי באמת, ועכשיו אין ביני לבין החופש אלא רגע אחד בלבד.

לא יותר מרגע אחד, אבל — לא הספקתי. התעוררתי. על סף התא עמד אמנם הסוהר ואכן קרא בשמי, בשמי ובשמו של הרב הגליצאי הזקן. לא היינו צריכים להתלבש, כי כולנו ישנו בבגדינו — בבגדים וללא כל כסות על הרצפה העירומה. הסוהר ציווה עלינו להוציא את ה"פאראשה". רק שלשום הוצאתי אותה יחד עם הקומיסר מלטביה, ועכשיו הייתי אמור לעשות זאת מחוץ לתור — עם הרב הזקן. חזיתי מראש, שעלול להתרחש אסון, שהרי הרב היה יהודי זקן וחלש, בקושי נשם והחבית עלתה על גדותיה, משום שבגלל שכיבתנו על הבטון העירום היו מעינו מקוררים ובמשך כל הימים וכל הלילות היינו עומדים בתור כדי להשתין ורבים מאתנו נאלצו לעשות לעתים תכופות את צרכיהם, בקיצור — שישו ושמחו.

איש הכת הציע שהוא ימלא את מקומו של הרב, אבל הסוהר היה רשע ולא הסכים. שנינו אחזנו איפוא בחבית, הרב בידית אחת ואני בשניה, והתחלנו לגרור את החבית עם תכולתה הריחנית. פניו של הרב־הוריקו מרוב מאמץ, הוא נשם בכבדות — פחדתי שמא יכרע תחתיו לפתע ונשמתו תפרח.

גררנו את ה"פאראשה" לאורך הפרוזדור. אחרי כל צעד נעשתה יותר כבדה, וכך הגענו עד המדרגות. ואחרי זה קרה מה שקרה.

מדרגות הברזל היו חלקות, כי יום לפני כן קירצפו אותן והמים עליהן קפאו. הרב החליק ואיבד את שיווי משקלו, שנינו התגלגלנו מכל המדרגות, והחבית יחד אתנו. אפשר לומר, כי נשטפנו יחד עם תכולתה. נשארנו שכובים בקומה התחתונה, מטונפים מכפות רגלינו עד ראשינו. האסון היה עצום, השואה היתה כמעט כשואת טבע. הסוהר צעק, ואני לא הבנתי עוד מה הוא צועק, כי הגענו כבר לשאול תחתית באסוני וביאושי.

לפתע הרגשתי על זרועי את ידו של הרב הזקן וראיתי על פניו חיוך טוב־לב ומלא סבלנות — היה זה החיוך היחידי שראיתי אי־פעם על פניו. והוא אמר: "אל תדאג, קבל זאת כסימן טוב..."

יום שלם ניקינו אז את המדרגות, אספנו בידינו כל מה שצריך היה לאסוף. שנינו ניגבנו, קירצפנו, גירדנו בצי־פורנינו, ניקינו.

האמנם היה זה סימן טוב, כפי שאמר הרב הישיש? כעבור חודש הועברנו למחנה. הרב הגליצאי מת שם חיש מהר. קברנו אותו בטייגה. האדמה היתה קפואה וקשה כברזל, משום כך היה קברו שטוח מאוד. כיסינו את גווייתו באבנים — כך קוברים אסירים. מילאתי את רצונו האחרון ואמרתי אחריו קדיש... ●

מיידיש: יוסף כרוסט

* י"ש תוצרת בית.